

ВОЛОДИМИР ЛЕВИЦЬКИЙ – УКЛАДАЧ ПЕРШОГО СЛОВНИКА УКРАЇНСЬКИХ ФІЗИЧНИХ ТЕРМІНІВ

© Процик І. Р., 2012

У статті йдеться про працю Володимира Левицького – видатного українського науковця, математика та фізика, члена Наукового товариства імені Шевченка, незмінного редактора «Збірника математично-природописно-лікарської секції Наукового товариства імені Шевченка» (1897–1939 рр) – над укладанням матеріалів до першого словника українських фізичних термінів (Львів, 1896–1902 рр).

Ключові слова: Володимир Левицький, українська фізична термінологія, словник фізичних термінів, термін, термінолексика.

The article refers to the work of Volodymyr Levyckyj – famous Ukrainian scientist, mathematician and physicist, member of the Shevchenko’s Scientific Society, unchanging editor «Compendium mathematically-natural-medical section of Shevchenko’s Scientific Society» (1897–1939) – laying over materials to the first Ukrainian dictionary of physical terms (Lviv, 1896–1902)

Keywords: Volodymyr Levyckyj, Ukrainian physical terminology, dictionary of physical terms, term, term vocabulary.

*Тільки той, хто науково працює,
може оцінити Ваші заслуги, які Ви
положили для української науки.
Ваш бадьорий настрій в листі додає мені
охоти до праці і для української науки...*

із листа фізика Олександра Смакули до Володимира Левицького [1]

Заслуга відомого українського науковця Володимира Левицького не лише в тому, що він умів підтримати молодших колег та надихнути їх до наукової роботи, а насамперед у тому, що він, великою мірою, уможливив їм наукову працю рідною мовою, ставши, волею долі, першопрохідцем на ниві творення української наукової термінології. В історію української наукової мови та термінознавства В. Левицький увійшов як укладач перекладних термінних словників: із фізики (1896–1902), астрономії (1902), математики (1902), хімії (1903), автор підручників із математики («Алгебра для вищих клас шкіл середніх» (1906, 1908)) та фізики («Фізика для вищих клас середніх шкіл» (1912), «Фізика для вищих клас середніх шкіл» (у двох частинах, 1924), десятків наукових та кількох сотень науково-популярних статей із математики та фізики, незмінний (з 1897 до 1939 рр.) редактор першого українського наукового журналу із природничих наук «Збірник математично-природописно-лікарської секції Наукового товариства імені Шевченка» (вийшло 32 томи), очільник математично-природописно-лікарської секції та термінологічної комісії Наукового товариства ім. Шевченка (з 1921 р.), заступник голови НТШ (1926–1932 рр.), голова НТШ (1932–1934 рр.), а також авторитетний викладач-практик, спочатку вчитель тернопільської і львівських гімназій та Львівського таємного університету, пізніше – професор Львівського педінституту та Львівського державного університету імені Івана Франка.

У цій статті буде зосереджено увагу на праці Володимира Левицького над укладанням першого українського словника фізичних термінів, але спочатку короткий екскурс з історії термінотворення в Україні.

Перші спроби організованої термінологічної праці в Україні можна віднести до 90-х років XIX ст. Вони пов'язані з діяльністю Товариства ім. Шевченка у Львові, яке 1892 року фактично трансформовано в українську академію наук, пріоритетним завданням якої став розвиток науки українською мовою. Завдяки НТШ поодинокі спроби українських науковців витворити наукову термінологію було об'єднано.

На кінець XIX ст. уже було сформовано термінологію суспільних наук, яка задовольняла потреби тогочасних гуманітаріїв. Натомість природничо-технічна термінологія була нерозвиненою через невелику кількість наукових праць українською мовою в галузі природничих та технічних наук. Тому закладання основ наукової мови й творення національної наукової термінології стали головними напрямками діяльності НТШ, а робота над українськими природничими термінами – сферою занять його математично-природописно-лікарської секції, яка з 1897 до 1939 року видавала свій «Збірник...» – перший український неперіодичний науковий журнал із природознавства. Саме члени математично-природописно-лікарської секції НТШ стали піонерами систематичної термінологічної праці в Україні. При секції утворився термінологічний відділ, який розглядав, упорядковував і рекомендував до друку термінологію. Загалом за 42 роки існування «Збірника математично-природописно-лікарської секції НТШ» на його сторінках опубліковано, зокрема, 75 статей на фізичні теми. Деякі з них було присвячено термінологічним проблемам. Отже, на сторінках часопису секції відбувався живий процес апробації новостворених термінів.

Вагомим внеском у вироблення української фізичної термінології став словник фізичних термінів, матеріали до якого згромадив та опрацював Володимир Левицький. У травні 1895 р. він писав, що «з припоручення секції математично-природописної Наукового Товариства ім. Шевченка підняв ся ... виготовити термінольоґію фізичну, а радше зібрати материяли, які моглиб в будучности станути основою до утворення сталої, наукової термінольоґії» [3, с. 1]. З наукових публікацій і шкільних підручників, написаних українською мовою (яких на той час було небагато: статті Івана Пулюя та Володимира Левицького, підручники з фізики Омеляна Савицького та Петра Огоновського), автор виписав чимало фізичних термінів, опрацював і систематизував ці спеціальні назви й опублікував їх на сторінках «Записок НТШ» та «Збірника математично-природописно-лікарської секції НТШ» як перший словник фізичних термінів. Праця Володимира Левицького мала назву «Материяли до фізичної термінольоґії» і складалася із чотирьох частин, що вийшли впродовж 1896–1902 рр та стосувались таких основних розділів фізики: «Механіка» (1896 – 1 ч.) [3, с. 1–12], «Механіка течий, газів, тепло і метеорольоґія» (1898 – 2 ч.) [4, с. 1–5], «Магнетизм, електричність і електротехніка» (1898 – 3 ч.) [4, с. 6–13], «Акустика і оптика. Астрономія і космографія» (1902 – 4 ч.) [5, с. 1–12].

За способом подання лексичного матеріалу фізичний словник Володимира Левицького був перекладною термінною працею, адже поряд з українськими фізичними термінами й терміносполуками «Материяли до фізичної термінольоґії» містили німецькі відповідники, а перша частина, «Механіка», – ще й французькі аналоги. Це не випадково, адже джерельною базою словника стала німецька й частково французька фізична термінологія, а для роботи науковець використав праці відомих закордонних фізиків, надруковані цими мовами. Усього в словнику вміщено понад дві тисячі термінологічних одиниць. Крім того, 1897 р. у другому томі «Збірника математично-природописно-лікарської секції НТШ» опубліковано статтю Володимира Левицького «Електро-магнетна теорія сьвітла і філії електричні» [2, с. 70–72], що завершувалася «Додатком до термінольоґії електричної та оптичної» й містила 116 термінологічних одиниць.

Особливістю роботи В. Левицького було те, що йому довелося укласти словник термінної лексики паралельно з написанням праць українською мовою [7, с. 35], адже йшлося про вироблення того, чого український народ ще не мав, – наукового стилю національної мови. Завдання добору відповідних українських термінів до аналогів із західноєвропейських мов було одним із найголовніших, яке довелося вирішувати укладачеві «Материялів...».

Грунтовне вивчення термінотворчої практики західноєвропейських народів, передусім німців, дало змогу Володимирові Левицькому усвідомити провідні тенденції термінотворення, які викристалізувались наприкінці XIX ст. Найважливішим постулатом вироблення наукової термінології в європейській науці того часу вважалась опора на національні словотворчі зразки та використання при цьому поширених у міжнародній термінології грецьких та латинських термінів і терміноелементів.

Національномовна орієнтація В. Левицького виявилася в широкому використанні загально-вживаних слів у ролі термінів (терміновідбір) та створення назв спеціальних фізичних понять за наявними в українській мові словотвірними зразками (термінотворення). Вдалими зразками терміновідбору з довантаженням загально-вживаних слів термінним змістом у фізичній терміно-системі Володимира Левицького є такі лексеми: *банька, барва, біг, бік, бутелька, вага, верства, голова, гора філії, горнець, грім, дорога, жила, зьвізда, іскра, комин, коромисло, кут, луч, лампа, місток, місяць, мітла, міх, мрака, начине, нога, пасок, праця, рій, робота, слимак, сніп, сопівка, стільчик, тепло, тіло, тягар, філя, шлях*. Проте більшість фізичних термінів постали внаслідок термінного словотвору: *бігун, вилучник, відбирач, відзвук, вітрівка, водотриск, дірчатість, дощомір, дрібномір, дуговина, засувач, збирач, злукозмін, кликач, колибень, кривуця, наклонниця, опірниця, перекраплене, посріблюване, притискач, противток, рівноважник, роззвучність, сочинник, світловня, хитун*. Такі приклади фізичних термінів доводили величезні словотвірні можливості української мови, свідчили про її здатність до творення назв найскладніших наукових понять.

Багато термінів, які запропонував Володимир Левицький, містять у собі риси західноукраїнського варіанта української літературної мови. Їм притаманні такі мовні особливості:

1) вживання закінчення -`е називного відмінка однини середнього роду замість -`а і неподовження кінцевого приголосного основи (*бронзоване, вістре, дрогане, збочене, згинане, кочене, мірене, начине, опізнене, прискорене, притягане, рівнане, складане, скручене, терте, тяготіне*);

2) засвоєння запозичених слів як іменників жіночого роду (на відміну від усталеного в сучасній мові вживання їх як іменників чоловічого роду) (*анода, антициклон, електрода, електроліза, еліпса, еліпсоїда, катода, метода, паралякса, періода, циклона*), та, навпаки, засвоєння чужомовних термінів, які в сучасній українській літературній мові є іменниками жіночого роду, як іменників чоловічого роду, (*амальгам, молекул, систем, теорем*);

3) збереження м'якого л' у запозиченнях із латинської мови (*анальогія, елемент, метеорологія, плятина, телескоп*);

4) вживання звука г у запозичених словах (*анемограф, гігрометр, таз, гальванізм, генератор, гіроскоп, електромагнет, енергетика, енергія, ізотона, магнет, телеграф, термінологія, фотографія*) тощо.

Володимир Левицький подавав багато міжнародних термінів, вважаючи, що українська наука, зокрема фізика, не може розвиватися ізольовано, відірвано від європейської наукової думки. У його лексикографічну працю вміщено чимало слів чужомовного походження: *аккумулятор, анемометр, атом, бароскоп, дифузія, електроліт, електромагнет, конденсація, момент, мотор, потенціал, процес, статика, температура, фаза, фотосфера, хронометр* тощо. Вживання чужих термінів свідчить про те, що автор усвідомлював роль запозичень у розбудові української фізичної термінології. Заслуговує на увагу й транслітерація запозичених термінів (*електромагнетний, елемент, кристальоїд, метеорологія, параляктичний, Плеяди, рефлєктор, телескоп*).

В. Левицький також перекладав чужомовні терміни українською мовою, наприклад: *абсциса – відрізна, адгезія – причинність, амплітуда – розмах, аналіз – розбір, апарат – прилад, вібрація – дрогане, дистиляція – перекраплене, дисперсія – розціплене, емісія – висилане, еталон – взорець, ефект – видатність, інтервал – проміжка, капілярність – волосність, когезія – спійність, коефіцієнт – сочинник, маятник – колибень, хитун; мембрана – болоня, мікрометер – дрібномір, молекула – дробина, паралелограм – рівнобіжник, принцип – засада, резонанс – відзвук, спектр – дуговина*. Така дублетність термінів (чуже слово – національний відповідник) характерна для терміносистем у період їхнього формування.

Отже, Володимир Левицький виступав за творення термінології на національній основі: використовуючи українські словотворчі зразки, він намагався замінити міжнародні терміни українськими, хоча й уживав поширені в міжнародній термінології грецькі та латинські терміни й терміноелементи, а також запозичення із західноєвропейських мов.

Деякі терміни, що їх запропонував В. Левицький, не набули значного поширення у фізичній літературі й залишились на сторінках тогочасних видань, ставши фактом історії української наукової мови. Вони становлять неабиякий інтерес для дослідників української фізичної терміносистеми та істориків мови. Ось кілька таких прикладів: *беззглядний* (сучасний термін – *абсолютний*), *бігун* (*полюс*), *відгомон* (*луна*), *водотриск* (*фонтан*), *гін* (*імпульс*), *граняк* (*призма*), *довжінь філії* (*довжина хвилі*), *зазивач*, *кликач* (*рупор*), *злучник* (*провідник*), *зрінс* (*зір*), *зрячка* (*зіниця*), *качало* (*блок*), *лівар* (*сифон*), *Медведюк* (*Скорпіон*), *наворот* (*період*), *намагнесованє* (*намагнічування*), *натуга* (*інтенсивність*), *осередок дроганя* (*центр вібрації*), *просточертний* (*прямолінійний*), *сіркан міді* (*мідний купорос*), *спійня* (*когезія*), *толочник* (*поршень*), *тяготінє* (*гравітація*).

Абсолютна більшість термінів, наведених у «Матеріялах...» Володимира Левицького, увійшла у фізичну терміносистему української мови (деякі з граматично видозміненим оформленням) і функціює в ній досі, наприклад: *барва*, *близькозорість*, *величина*, *відплив*, *вісь земна*, *водопровід*, *густина*, *довжина*, *електричність* (сучасн. – *електричність*), *згинанє* (сучасн. – *згинання*), *клин*, *кривина*, *маятник математичний*, *напруга*, *напряв*, *одиниця*, *опір*, *пара насичена*, *похибка*, *прилад*, *приплив*, *прискоренє* (сучасн. – *прискорення*), *провідник*, *пружина*, *регулятор*, *розчин*, *розширенє* (сучасн. – *розширення*), *тиск*, *точка замерзаня* (сучасн. – *точка замерзання*), *тягар*, *філя відбита* (сучасн. – *хвиля відбита*), *частота*, *явище*. Отже, основний корпус фізичних термінів, створених у НТШ, увійшов до всіх спеціальних словників [11, с. 116].

Терміни, які запропонував Володимир Левицький, розглядала на засіданнях математично-природописно-лікарська секція, адже «одному чоловікови не так легко уложити та винайти всі можливі терміни» [5, с. 1]. В. Левицький згадував, що «над кожним з них (термінів. – *І. П.*) розвелась основна дискусія» [5, с. 1] і «много цінних уваг до термінів подавали проф. Петро Огоновський та проф. Іван Верхратський» [5, с. 2]. Не претендуючи на остаточність і досконалість запропонованої термінології, автор закликав громадськість, а передусім «фахових людей» [5, с. 1], до широкого обговорення: «... за се радо бим бачив, наколиб над нинішнім збірником вивязалась обширна дискусія» [5, с. 2], «бо якраз тільки наукова дискусія може довести до якихсь позитивних результатів» [5, с. 1].

Фізичну термінологію Володимира Левицького схвалила на засіданнях математично-природописно-лікарська секція НТШ і запропонувала використовувати її в українській науці й педагогічній практиці. Як пізніше згадував Григорій Холодний, «...у багатьох підручниках для початкових, середніх і високих шкіл, у наукових статтях самих «Записок» ми бачимо спроби застосувати нову термінологію в живій практиці» [11, с. 10]. Володимир Левицький своєю подвижницькою працею заклав міцні підвалини для майбутньої розбудови української фізичної термінології, значно збагатив її лексичний склад, а його словник «Матеріяли до фізичної термінології» є одним із найцінніших і найвагоміших здобутків української термінографії кінця ХІХ – початку ХХ століття й найпомітнішим явищем галицького періоду термінотворення.

Отже, опрацювання української природничої термінології наприкінці ХІХ століття було особливо вартісним тому, що полегшувало учням навчання, а фахівцям – наукову роботу рідною мовою. На зламі століть українські вчені зуміли подолати головну перешкоду, від якої потерпали їхні попередники, – невиробленість української наукової мови й неупорядкованість термінології.

У ході практичної роботи над термінологією члени математично-природописно-лікарської секції НТШ виробили два підходи до творення термінів. Перший з них представляли Іван Горбачевський, Микола Вікул, Степан Рудницький, які вважали, що українська термінологія повинна якнайбільше наближатись до міжнародної, а другий підхід репрезентували Володимир Левицький, Іван Верхратський, Роман Цегельський, Іван Кандяк, які надавали перевагу оригінальній термінології, витвореній на національній мовній основі. Аргументами перших було те, що термінологія, приведена у відповідність до міжнародної, значно полегшуватиме ознайомлення зі світовою спеці-

альною літературою. Інші домагалися націоналізації термінів, ідучи за прикладом європейських народів: німців, поляків, чехів і виходячи з переконання, що народна мова надзвичайно багата на природничу термінологію, яку необхідно залучити до галузевих терміносистем. Намагаючись поєднати педагогічний та науковий принципи, учені вважали, що інтернаціональні, чужі терміни утруднюватимуть вивчення природничих наук у школах. «Людині з нижчою лише освітою є о много лекше запам'ятати хочби найдивовижніше своє, чим найпростіше й найкраще чуже слово, бо воно є чуже цілим своїм звуком» [10, с. 259]. А наука по-справжньому виконує свою корисну місію лише тоді, «коли не замикається сама в собі, але служить загалові» [10, с. 260], тому популяризація наукових знань серед учнів, тим паче доступною їм мовою, є особливо важливою. Вживання міжнародної термінології, на думку членів НТШ, припустиме лише в старших класах гімназій, високих школах і для стислої науки. Позитивним було те, що науковці вважали дискусію й обмін думками переконливими аргументами у вирішенні суперечливих питань, адже лише в процесі зіткнення різних позицій досягалося врешті компромісне рішення. Тому в «Збірнику математично-природописно-лікарської секції» з'явилася нова рубрика – «Термінологічна частина», де друкували термінні матеріали, дискусійні замітки, теоретичні термінологічні зауваги. Усі термінні матеріали, які підготували галицькі науковці, регулярно обговорювали на засіданнях НТШ.

Завдяки активній термінологічній та термінографічній праці членів Наукового товариства ім. Шевченка, які заклали основи для формування української фізичної термінології, а серед них насамперед завдяки подвижництву Володимира Левицького, кінець XIX – початок XX ст. із повним правом можна назвати галицьким періодом термінотворення. Отже, у цей період творення української фізичної термінології було закладено основи, на яких розвивалася, збагачувалася й удосконалювалася система українських фізичних термінів у наступні періоди. Найважливіша термінографічна праця цього періоду, присвячена фізичній лексиці, – «Матеріяли до фізичної термінології» Володимира Левицького, який уgruntував фізичну термінологію на засадах народнорозмовної мови, проте з помітною орієнтацією на міжнародну.

1. Довгий Я. О. «Формула Смакули» / Я. О. Довгий // *Аксиоми для нащадків. Українські імена у світовій науці: Зб. нарисів / Упоряд. і передм. О. К. Романчука.* – Л. : Львівська істор.-просвіт. організ. «Меморіал», 1992. – С. 247-251. 2. Левицький В. *Електро-магнетна теорія світла і філії електричні* / Володимир Левицький // *Збірник математично-природописно-лікарської секції НТШ.* – Л., 1897. – Т. 2. – С. 1–72. 3. Левицький В. *Матеріяли до фізичної термінології. Ч. 1* / Володимир Левицький // *Записки НТШ.* – Л., 1896. – Т. 11 – С. 1–12. 4. Левицький В. *Матеріяли до фізичної термінології. Ч. 2,3* / Володимир Левицький // *Збірник математично-природописно-лікарської секції НТШ.* – Л., 1898. – Т. 3. – Вип. 2. – С. 1–13. 5. Левицький В. *Матеріяли до фізичної термінології. Ч. 4 / Др. Володимир Левицький* // *Збірник математично-природописно-лікарської секції НТШ.* – Л., 1902. – Т. 8. – Вип. 2. – С. 1–12. 6. Пілецький В. І. *Перший словник української фізичної термінології* / В. І. Пілецький // *Культура мови і культура в мові* // *Збірник наукових праць / Відп. ред. Т. І. Панько.* – К. : Навчально-методичний кабінет з вищої освіти Мінвузу УРСР, 1991. – С. 24–30. 7. Пілецький В. І. *Формування української фізичної термінології у кінці XIX – на початку XX століття* / В. І. Пілецький // *Мова і культура нації.* – Л., 1991. – С. 35–39. 8. Процик І. *Діяльність членів Наукового товариства імені Шевченка у виробленні національної термінології (на матеріалі українських фізичних термінів)* / Ірина Процик // *Проблеми утвердження і функціонування державної мови в Україні : Матер. Міжн. наук. конф. 28–29 листопада 1996 р.* – К. : Видавничий дім «KM Academia», 1998. – С. 217–218. 9. Процик І. *Українська фізична термінологія на зламі XIX–XX століть* / Ірина Процик. – Л. : Видавничий центр Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2004. – 252 с. 10. Семенцов А. *До питання про українську хемічну термінологію* / А. Семенцов // *Збірник математично-природописно-лікарської секції НТШ.* – Л., 1930. – Т. 28–29. – С. 253–258. 11. Хобзей П. К. *Основоположник математичної культури нашого народу* / П. К. Хобзей // *Аксиоми для нащадків. Українські імена у світовій науці: Зб. нарисів / Упоряд. і передм. О. К. Романчука.* – Л. : Львівська істор.-просвіт. організ. «Меморіал», 1992. – С. 110–126. 12. Холодний Г. *До історії організації термінологічної справи на Україні* / Г. Холодний // *Вісник ІУНМ.* – К., 1928. – Вип. 1. – С. 9–20.